

Vandringen över Domkyrkoplan

Stefan Björklund

I

När jag i mitten av 50-talet började mina doktorandstudier vid historiska institutionen i Uppsala hade två professorer just anlänt från Lund, Sten Carlsson och Sven A Nilsson. Från Lund importerade vi också den weibullska skolans källkritiska idéer. De innebar en kritik mot historiker som var så fängslade av det förflutna att de gav fantasin fria tyglar när källorna var behagligt glesa. Källkritikerna krävde en hårdhänt granskning av källorna utifrån kriterier som tendens, beroende, tidsavstånd m.fl. På Stens och Sven A:s seminarier stred mina generationskamrater och jag som vetenskapens riddersmän mot det gamla och förlegade. Här skulle rivas för att få ljus och luft. Det intressanta är nu att i dessa stimulerande och engagerande seminarier sades det, vad jag minns, aldrig ett ord om de källkritiska kriteriernas validitet. Ändå är det ju uppenbart att begreppet ”tendens” bygger på psykologiska antaganden och att avståndet i tid mellan en källa och den relaterade händelsen aktualiserar frågan om hur vårt minne fungerar. Nå, denna brist på teoretisk uppmärksamhet ledde uppenbarligen inte till några allvarigare konsekvenser. Anmärkningsvärt många i min generation blev framgångsrika historiker.

Efter disputationen fick jag en nyinrättad tjänst som universitetslektor med undervisning inom forskarutbildningen i historia. Och då började jag tänka i nya banor. Jag insåg plötsligt att det finns en skillnad mellan att berätta vad som har hänt och att berätta i syfte att förklara. Gränsen är inte skarp, ofta innehåller berättandet utsagda – och omedvetna? – antaganden om orsakssammanhang. Det blev uppenbart för mig att den weibullska skolans kritik var ofullständig. Det räcker inte med säkra källor, man måste också förklara på ett vetenskapligt sätt. Om detta fanns det faktiskt en hel del skrivet. Vid sidan av undervisningen satte jag igång med att lämna mitt bidrag till litteraturen. Resultatet blev uppsatsen *Dikt och vetande i historieskrivningen* (titeln var förstås inspirerad av Hedenius’ *Tro och vetande*). Svante Nordin nämner denna uppsats i *Humaniora i kris* och han uppmärksammar också den debatt som Rolf Torstendahl och jag förde. Nordin har dock inte sett att min uppsats är en förlängning av det

weibullska, positivistiska programmet, ”fakta” hade man sagt i Lund, ”strikt förklaringar” lade jag till. Historikerna skulle i sina förklaringar använda fastställda lagbundenheter och försöka upptäcka nya.

Det är inte så svårt att upptäcka paralleller mellan händelseförlopp i olika länder och vid olika tider vilka kan fresta oss att tala om ”historiska lagar” (där ”lag” då noga taget betyder ”lagliknande regelbundenheter”). På ett mycket generellt plan utvecklades den franska och den ryska revolutionen på likartat sätt: en måttfull, konstitutionellt inriktad början, en fas av radikaliserings och brutalisering, och till sist ett självhärskardöme. Men historien erbjuder en intrikat väv av händelser och innan det är dags för en ”lag” måste dessa utredas: sociala faktorer, ideologier, institutioner och individernas roll. Resultatet av sådana utredningar är ofta intressantare än lagarna. Jag trodde att den seriöse historikern stod inför valet mellan dikt och en nomotetisk (på lagbundenheter inriktad) historieskrivning. Men min idé håller inte. Rolf hade ett mycket bättre förslag. Han visade att en idiografisk (på det enskilda inriktad) historieskrivning kan uppfylla lika stränga krav på metodologisk stringens. Idén är att kritiskt pröva olika förklarande hypoteser mot materialet, dvs. systematiska försök till falsifikation. Rolf hade till skillnad från mig läst Popper. Med tiden skulle jag dock bättra mig.

II

Jag har tre betyg i både statskunskap och historia i min fil.kand. Jag trivdes bra med studierna i statskunskap. Tingstens idékritik var fascinerande. Och det var spännande att följa hur framväxten av en oskriven författning trotsade den skrivna (ett första steg mot parlamentarism hade jag behandlat i min doktorsavhandling om 1823 års riksdag). När jag sluttenterade för Jerker Rosén i historia föreslog denne att kandidaten skulle fortsätta med licentiandstudier. När jag gjorde motsvarande tenta för Carl Arvid Hessler hördes inte ett knyst och jag drog slutsatsen att jag nog var mera begåvad i historia än i statskunskap. Jag ångrade mig inte, tiden på *Historicum* är fylld av fina minnen. Så småningom fick jag dock veta att Hessler aldrig uppmuntrade någon medan den vänlige Rosén kanske borde ha hushållat lite mer kritiskt med sin uppmuntran. Nu var det säkert inte denna skillnad som var orsaken till att det var en uppsjö på do-center i historia när jag disputerade, medan Nils Elvander var ensam på *Skytteanum*. När han 1964 ringde till mig och frågade om jag ville hjälpa

till på hans institution svarade jag ”ja” av snöda skäl, tog min portfölj och gick över den blåsiga planen framför Domkyrkan, nedför backen och in genom Skytteanums valv. Det blev min sak att ta hand om undervisningen i politisk teori. Men det var inte det som gjorde att jag snabbt kastades in i frågan om ”normativism inom statsvetenskapen”.

Jag använde nyss termen ”positivism”. Detta ord från mitten på 1800-talet var under en period för fyrtio år sedan ett skällsord och förlorade därmed sin skärpa. Vad skall man egentligen mena med det? Ett vetenskapsideal som vill leverera fakta och vetenskapliga lagar utan föroreningar av spekulationer och värderingar. Detta vetenskapsideal förknippas i första hand med naturvetenskaperna. Orsaken till att ideallet trängde in i humaniora och samhällsvetenskaperna var vördnaden inför naturvetenskapsmännen, deras stringens, obegriplighet och nytthet. Om vi skärpte oss borde vi väl kunna bli lika bra som de, så tänkte man i det tysta.

För statskunskapens del fanns det ytterligare en faktor som bidrog till positivismens lockelse. Positivismen erbjöd en klar gränslinje mellan statskunskap och politik. Vetenskapsmannen måste vara objektiv, det var hans sak att ta reda på hur verkligheten såg ut, att veta, och politikerns sak att välja och vilja. Det var ett hot mot demokratin om vetenskapen la sig i den saken, menade positivisten.

Snart efter min ankomst till Skytteanum deltog jag i en statsvetarkonferens på Värmlands nation. Det som mest väckte min uppmärksamhet var nog en föredragning där göteborgaren Erik Moberg berättade om spelteorin (mer om den teorin strax). Men om jag minns rätt redovisades också planerna för det stora kommunforskningsprogrammet och kanske också väljarundersökningarna. Det vore intressant att närmare reda ut hur dessa program växte fram samt hur de togs emot av andra samtida statsvetare. Jag vet dock en statsvetare som var olycklig, nämligen den skytteanske professorn Hessler. Han kände sig hotad. I sitt avslutande anförande talade han för den historiskt och idéanalytiskt inriktade statsvetenskapen och slutade med de patetiska orden ”Det är för mig jag ber”.

I sin första bok efter disputationen, *Folket och eliterna*, redogjorde Leif Lewin för den amerikanska politiska sociologin, men han nöjde sig inte med att diskutera hur relationen mellan väljare och valda såg ut, han uttalade också sin åsikt om hur den borde se ut. De politiska eliterna måste ta ansvaret för att upplysa sina väljare. För detta fick den unge Lewin smäll på fingrarna av Pär Erik Back. Den ledande företrädaren

för det positiviska programmet var nog annars Jörgen Westerståhl. 1971 anordnade Statsvetarförbundet en debatt i Göteborg där jag fick driva min tes att värderingar är ofrånkomliga i all forskning och inte minst i samhällsforskning. Jag erkände visserligen att det inte var ovanligt att ett starkt engagemang fick ursäkta osaklighet men hävdade att det inte finns något nödvändigt samband mellan värdeomdömen och osaklighet. Trots det eldfångda ämnet blev Göteborgsmötet en stillsam och vänlig tillställning. Dramatiken inträffade i själva verket natten före. Stig Hadenius hade bjudit på kräfts-kiva i sin segelbåt och när vi skulle vända hem tvingade oss dimman att ankra upp för natten i en vik som vi inte kunde placera på sjökortet. Lyckligtvis klarnade det upp i god tid på morgonen. Vilken triumf för positivismen det kunde ha blivit om dimman inte hade lättat.

Jag vill inte här försöka sammanfatta diskussionen, den finns ju i Statsvetenskaplig tidskrift 1972, men vill återge en passus i mitt anförande som har relevans för det jag nu skriver om.

... det finns ju en alldeles avgörande skillnad mellan naturvetenskap och samhällsvetenskap. Vi kan lära oss att manipulera verkligheten genom att utnyttja de lagar naturvetenskapen formulerar, men själva lagarna kan vi inte förändra. Helt annorlunda med samhällsvetenskapens lagar. Eftersom de ytterst rör människors beteenden, kan de i princip alltid ändras genom en mänsklig viljeakt ... Samhällsvetenskapliga lagar utgör delar av människors föreställningar och påverkar därmed det beteende lagarna uttalar sig om.

III

Vi fick emellertid annat än normativism att tänka på. Normer är sådant man skall klara av på toaletten sa en av mina elever i början på 70-talet. För övrigt var allt annat som vi höll på med också ovetenskapligt. Det var en del av den borgerliga ideologiproduktionen. Det var kapitalismen som, utan att vi själva insåg det, talade genom oss.

I diskussionen på Skytteanum vid den här tiden var Sverker Gustavsson och jag för första och enda gången under en halvsekellång vänskap oense i en viktig fråga. Det har kanske ett visst intresse att berätta hur denna vänskap började. I kårordförandevalen i Uppsala under 50-talet och fram till början av 60-talet nominerade de stora nationerna sina kandidater och för att bli vald måste man vara känd för att vara en stabil och hygglig karl. När Värmlands nation 1961 nominerade mig störde jag ordningen genom att hävda att kandidaterna borde redovisa sina åsikter i studentpolitiska

frågor. Denna rabulism ställde till med en del rabalder och jag är inte säker på att värmlänningarna riktigt hade förstått att det inte bara var en samvetsgrann f.d. andre kurator de nominerade. Valdeltagandet gick upp men jag blev inte vald – gudskelov, jag var just i slutet av avhandlingsarbetet. Under debatterna omkring valet dök det vid min sida upp en garvad kårknutte, skicklig och engagerad i argumentationen. Garvad trodde jag, men jag hade fel – det var en recentior från Grästorp. När jag nu följer Sverkers engagerade forskning om EU och demokratin känner jag igen honom. För mig har intresset för politik ända sedan gymnasietiden inte bara varit teoretiskt utan också innehållit en identifikation med politikerrollen. Så är det nog för andra av våra kollegor också, men väl inte för alla? Om detta är en fördel eller nackdel är det värt att fundera över. Politikeridentifikationen gjorde det svårt för mig att finna mig i positivismens förbud mot inblandning i politiken.

Men nu handlade det om hur vi skulle hantera den marxistiska utmaningen. Sverkers ståndpunkt hade två delar. För det första påpekade han att vi hade ett uppdrag att undervisa i enlighet med god vetenskaplig standard. Om vi i husfridens namn avvek från den när det t.ex. gällde valet av kurslitteratur så svek vi vår plikt. För det andra. Det går inte att argumentera med folk som redan från början viftar bort som ideologiskt allt vad motparten har att säga. Sverker hade mera rätt än vad jag då var beredd att erkänna. Hans ståndpunkt var klar och principiell, min var mera praktisk, vilket kanske inte var så konstigt eftersom jag var den som i egenskap av studierektor och prefekt skulle hålla ordning på en ovanligt stökig institution. Jag hade dock en poäng som jag inte vill be om ursäkt för. Vad händer, sa jag, om vi utgår från att vi inte kan tala med våra elever? Har vi då inte abdikerat från vår uppgift? Nu visade det sig snabbt att det hela inte var så elakartat. Marxismen kom som en vind, en stormvind, och vad bryr sig en vind om förbud. Men våra motståndare avstod från revolutionen och blev våra vänner. En av dem sa generöst till mig för några år sedan: ”Jag har upptäckt att jag i min egen undervisning (som professor) ofta upprepar det som Sverker och du sa när ni för många år sedan var mina lärare”.

Det är okontroversiellt att påstå att det lönar sig att först samtala. Problemet är att en maktutövning som lurar i bakgrunden kan hindra samtalet att komma igång. Den forskning som tar upp tråden från Habermas och undersöker det goda politiska samtalets innebörd och villkor är ett viktigt bidrag till demokratiforskningen. Den går

hand i hand med den humanistiska vetenskapssyn som är ett tema i denna essä.

Redan några år före det jag nyss berättade om hade jag i *Dikt och vetande* med gillande noterat att den marxistiska forskningen arbetade med historiska lagar. Det var i linje med det positivistiska vetenskapsideal som präglade min uppsats. När stormen kom hade jag redan övergett detta ideal. Enligt vår mening var det marxisterna, inte vi, som var ideologiska, ideologiska i den meningen att de blandade ihop analysen av verkligheten med önsketänkande. Och det var säkert inte de vetenskapliga möjligheterna utan hoppet om en mera rättvis värld som lockade unga statsvetare till marxismen. Detta var värt respekt men vetenskapligt var det väl en flopp? Har marxismen satt några spår i vårt ämne? Låt oss bortse från det substantiella innehållet och se på saken från ett annat håll.

Marxismen var en global ansats, den placerade in politiken i en samhällelig och historisk helhet. Den är en teori som tänker uppifrån och ner. Det storvulna i den globala ansatsen tilltalade inte mig men jag har just idag gjort en ny erfarenhet. Jag har lyssnat på en konferens på Lantbruksuniversitetet. Konferensen har en intressant forskningspolitisk bakgrund. Frågan är hur världen skall kunna producera tillräckligt mycket mat till en växande befolkning. Två grupper av forskare tycks stå mot varandra. Den ena hävdar att vi måste utgå från ett globalt system som omfattar naturgeografiska, biologiska, klimatologiska, historiska, sociala och kulturella faktorer. Det gäller att producera tillräckligt mycket mat utan att förstöra förutsättningarna för fortsatt produktion. Den andra gruppen arbetar med att bit för bit skaffa oss ny, handfast och säker kunskap. Det globala perspektivet är alltför ideologiskt, säger de. Det globala står här mot det lokala på samma sätt som när vi på Skytteanum mötte marxisterna. När jag lyssnade idag ställde jag mig frågan om det globala och det lokala någonsin kan smälta samman. Jag tvivlar på det. De lokala, de jordnära, kan i oändlighet tillverka välgjorda byggstenar men byggnaden, den byggnad där man vet hur alla människor skall kunna få möjlighet äta sig mätta, den byggnaden kommer ändå aldrig att stå på plats med den strategin. Men ajajaj, är jag på väg att urholka kravet på vetenskaplig stringens?

Numera har jag läst allt av Popper jag har kunnat komma över. Objektivitet var den positivistiske vetenskapsmannens adelsmärke. Den grundades på strikta metoder för observationer och slutledningar och den gav honom auktoritet i det offentliga samtalet. Priset var att Fnormativa

resonemang lämnades utanför. På det området fanns det inga metoder eller strikta resonemang. Där härskade känslorna, ansåg man. När nu tilltron till positivismens faktaabsolutism började vackla följde objektivitetsidealet med i fallet. Det som inte säkert var sant, kunde inte vara objektivt sant, eller hur? Här ligger Poppers insats. Han såg att stora delar av den kunskapsmassa som vi bygger våra liv på är obevisad. Upprepade erfarenheter ger inte några slutgiltiga bevis. Popper kritiserade Hume – enligt min mening en smula orättvist – för att ha trott att man med en induktiv logik kunde verifiera påståenden. En falsifikation däremot är deduktiv och därför logiskt oklanderlig. Genom att utsätta våra ”conjectures” för försök till ”refutations” kan vi undan för undan göra vår kunskap om världen säkrare – inte absolut säker, men säkrare.

I diskussionerna kring Popper har ”refutations” alltför ofta fått skymma det första ledet, ”conjectures”. Det är med fantasins hjälp, ur myter och visioner, som vi hämtar materialet för de djärva hypoteserna. De stränga metodologiska kraven gäller falsifikationerna men dessa får inte torrlägga gissningarnas källa. En vetenskap som skall göra framsteg kan inte bara arbeta jordnära den måste också tänka globalt. Kritik, men också mångfald och tolerans måste därför prägla ett universitet. Poppers filosofi är anti-auktoritär.

IV

Jag tror att en vetenskap som inte då och då begrundar sina teoretiska grundvalar riskerar att förtvina men jag har också klart för mig att filosofi kan stiga humanister och samhällsvetare så åt huvudet att det bär käpprätt åt skogen. Låt mig med ett exempel visa vad jag menar. Att jag väljer just det exemplet beror på att jag just avslutat ett litet arbete där jag hade anledning att studera Martin Luther. Det handlar där om teodicéproblemet, dvs. hur frågan om den samtidigt gode och omtänksamme guden skall förenas med den hämndlystne och maktgalne. Gud har, säger Luther, två sidor, den ena är uppenbarad, *revelatus*, honom kan vi lära känna och tala om. Den andra är utom räckhåll för vår kunskap och vårt förnuft, vi kan inte säga någonting om honom, han är för evigt frånvarande, *absconditus*.

En annan idé om kunskapens gränser återfinns hos den sene Wittgenstein och har enligt min mening ställt till med mycken oreda bland humanister och samhällsvetare. Tanken är att vi är hänvisade till språket och ingenting

annat än språket för att tala och tänka om verkligheten. Den verklighet som finns utanför språket är med Luthers ord *absconditus*. Den uppenbarade verkligheten finns i språket, blir identisk med språket, och kan inte ifrågasättas från någon punkt utanför språket. Oredan kan se ut så här.

Religionsfilosofen Peder Thalén skriver i Svenska Dagbladet den 10 november 2009:

Huruvida en person kan eller inte kan urskilja ett mönster av gudomlig aktivitet i tillvaron är alltså, om vi tänker i dessa nya banor /Wittgensteins banor/, i hög grad språkligt betingat. Gud framträder, blir synlig, i användandet av språket. Svårigheten att iaktta Gud beror då på ett fattigt språk och inte att gudstron skulle vara omgärdad av några specifika kunskapsproblem.

Nu var det en gång så att människor talade om en tomte som bodde i lagården. Han var till nytta som jourhavande när bonden sov, men han kunde bli sur och ställa till ofog om han inte serverades gröt på julnatten. Nu har man inte funnit någonting i våra ladugårdar som kan förklaras med tomtehypotesen och ”tomte” har försvunnit ur vårt språk utom som inslag i den kommers som börjar i november. Min poäng är följande. Självklart kan vi inte tala utan att använda språket men det hindrar inte att vi genom fantasi, resonemang och iakttagelser successivt kan erövra delar av den dolda verkligheten åt den verklighet vi kan tala om. Vetenskapen accepterar inte att man i förväg drar upp gränser för kunskapen.

Exemplet visar en immuniseringsstrategi som går ut på att låta de ord vi använder för att beskriva verkligheten vara identiska med verkligheten. Därmed åstadkommer man att de ”sanningar” som är inbäddade i språket blir fridlysta för kritik. Mitt exempel är hämtat från teologin men sådana strategier finns också inom andra fakulteter. Man har andats ut när man har befriats från positivismens stränga intellektuella disciplin och vill låta idéerna växa utan tukt. Någon gräns mellan dikt och vetande finns då inte längre.

Men hur var det med Poppers ”conjectures”? Våra föreställningar om verkligheten innehåller inte bara vetande, dvs. sådant som prövats i en falsifikationsprocess, utan också myter. Skulle inte Thalén kunna falla tillbaka på det? Faktum är att Popper själv i sitt senare författarskap formulerat sig på ett sätt som skulle kunna tolkas som ett stöd för det försvaret. Men termen ”falsifikation” skall inte användas bara om experiment i strikt mening. Om språket innehåller betydelsefulla men tvivelaktiga ”conjectures”,

så är det vetenskapens sak att leverera ”falsifications”. Fantasin har en nödvändig uppgift i vårt sökande efter kunskap, men fantasins förslag är inte fredade från kritik.

V

Så långt jag kan överskåda terrängen finns det efter marxismen ingen stor teori som har försökt ta kommandot inom ämnet. Systemteorin då? Under några år från slutet av 70-talet var denna högsta mode och vi läste författare som Easton och Deutsch. Idén var att dra en gräns mellan ett inre, kallat ”system”, och dess omgivning. In i systemet flyter krav och stöd och ut ur systemet output av något slag som påverkar en feedback som verkar tillbaka på inputen. Så här långt är det inte fråga om en teori, dvs. det påstås ingenting substantiellt, utan bara om en teoriram. Nästa steg är att formulera hypoteser, dvs. tänkbara teorier, om samband mellan de fyra variablerna och helst också hypoteser om hur skilda innehåll i lådan påverkar processen. Någoting av det slaget kom aldrig under mina ögon, kanske har jag missat något, men man kan nog lugnt säga att detta försök att skapa en övergripande teori om politik inte ledde till mycket. Jag har själv ibland talat om ”system” som namn på det som är innanför en gräns och som därmed har en omgivning men de gångerna är även ordet ”teoriram” för pretentiöst.

Men teorier på en mera blygsam nivå? Är det vanligt att statsvetare presenterar teorier – alltså satsar som handlar om lagbundenheter, eller mera noggrant: lagliknande regelbundenheter? Jag tror inte det är svårt att plocka fram avhandlingar som inledningsvis redovisar lite teori som sedan visar sig vara utan betydelse för avhandlingen i övrigt. Respekteras man bara om man pryder sin rapport med lite teori? Som jag ovan har berört behöver förklaringar inte teorier och utan att ha gjort någon ordentlig undersökning vill jag påstå att många statsvetenskapliga arbeten faktiskt redovisar historiska förklaringar, ingenting annat. Och även berättelser och beskrivningar av det gamla goda slaget är fortfarande gångbara, eller hur? Kanske är den historiska ansatsen mera öppen för globala och humanistiska perspektiv?

För en historiker finns det tre ambitionsnivåer. Att redogöra för vad som har hänt (eller hur det ser ut), att finna orsaker till en händelse (eller ett tillstånd), att upptäcka återkommande samband (lagbundenheter) mellan fenomen. Det Hessler bad för var den första ambitionsnivån. Det är

lätt att tro att det blir bättre och finare om man lägger sig på en högre nivå, men det är en felsyn som är präglad av arvet efter positivismen. Ett historiskt händelseförlopp utgör en rik väv och risken är att man med en högre ambition förlorar mycket av den ur sikte. Ju striktare, ju fattigare. Valet av nivå bestäms av nyfikenheten (som ibland har den värdefulla bi-produkten ”nytta”).

I slutet av 60-talet skapades kurser i grundutbildningen som kallades ”Svensk och jämförande politik”. Man kanske inte skall läsa in något program i namnet. Man kunde ju i så fall tänka sig att studenterna skulle få en god kunskap om de politiska förhållandena i vårt land och att jämförelsen bara var ett pedagogiskt medel att påvisa vad (om något) som var unikt och vad som var en del av ett mera omfattande mönster. Jag tror dock att det i namnet låg en förstucken anslutning till den tredje ambitionsnivån och mycken forskning inom ämnet har och har haft den ambitionen. Problemen är välkända. En jämförelse är en sorts experiment. Man behöver minst två fall som är lika utom vad gäller den variabel man är intresserad av, ”grupp” och ”kontrollgrupp” kallar man det. För att få de två fallen lika måste man skala bort mängder av egenskaper ur bilden. Ju mera experimentliknande, ju fattigare.

C.P. Snow är upphovsman till tesen om de två kulturerna och det är just det som mina funderingar hittills har kretsat omkring (nu tror jag förstås att det inte är två utan tre kulturer; mer om det strax). Den ena kulturen vill undan för undan kartlägga de lagbundenheter som styr världen omkring oss och även oss själva. Hur skall man karakterisera den andra kulturen?

Valforskaren upptäcker väl inte vetenskapliga lagar, kanske inte ens lagbundenheter men åtminstone regelbundenheter, regelbundenheter som lockar till försiktiga prognoser om utfallet i nästa val. Jämför denna modell med min självupplevelse som väljare. Jag tar reda på och prövar kritiskt vad partierna framför och jag funderar över hur jag bäst lever upp till det ansvar jag har som väljare. Allt detta gör jag som en – så gott det går – självständigt tänkande individ och det finns i den situationen ingenting av valforskningens sociologiska regelbundenheter. Hur skall min upplevelse samsas med det forskaren lär ut om mig som en liten, liten del av ett kollektiv?

Erasmus Rotterdamus och Martin Luther drabbade på 1520-talet samman i en hård diskussion om viljans frihet. Luther ansåg att allt obehagligen styrs av Gud och att viljans frihet är en chimär. Luthers ansats är

densamma som positivistens, fast determinismen i det senare fallet handlar om naturfenomen. Detta kunde Erasmus inte acceptera. En fri vilja är kärnpunkten i den filosofiska hållning som kallas "humanism": varken skolastikernas järnhårda logik eller tilltron till en orubblig gudomlig vilja eller till obevekliga historiska eller naturvetenskapliga lagar får utplåna postulatet om individens frihet att välja. Den friheten är en förutsättning för människors skapande. Ett antal ämnen inom humaniora, t.ex. litteraturvetenskap, studerar resultatet av detta skapande.

Jag såg just att man har kommit på att man med lite extra dopamin kan få oss att ändra valet av semesterplanerna, t.ex. från sandstrand till museum. Varför inte också valet mellan Allians och Opposition? Erasmus från Rotterdam och Björklund från Kristinehamn må tycka att detta är kusligt, men måste de inte ge sig inför dopaminet? Nej, vi gräver ner oss i försvaret att hela vårt sociala liv är uppbyggt kring begrepp som "jag" och "du" och "ansvar". Vi är i nödfall beredda att klamra oss fast vid paradoxens halmstrå, paradoxen om en fri vilja i en lagbunden värld. Den läsare som har orkat ända hit är kapabel att ställa mig mot väggen: "Du gör nu en 'conjecture' som du vill freda mot 'refutations'. Och då har du inte rätt att bråka med Thalén". Återigen nej, jag påstår inte att den fria viljan är ett naturgivet fenomen. Den är en normativ stipulation av samma slag som idén om okränkbara mänskliga rättigheter.

VI

Den som väljer ett globalt sätt att se på verkligheten drabbas lätt av beskyllningen att vara "ideologisk" (så var det i den ovan omnämnda debatten på Ultuna). Med detta skällsord siktade positivisterna på dem som lät värderingar överflygla fakta. Haken är bara den att människors handlingar regelmässigt bygger på val och för att välja måste vi värdera. Varken fakta eller värderingar klarar sig på egen hand. Orsaken till att den fullfjädrade positivismen förlorat sin brutala charm är medvetandet att även vetenskap ytterst bygger på värderingar. När vi deltar i forskarutbildningen bibringas vi ett normsystem som styr hur vi hanterar källor, gör experiment, drar slutledningar, skriver rapporter och behandlar kollegor. Ett normsystem är inte givet av naturen. Det är oklokt men inte otänkbart att ta bort en del normer och tillfoga andra. Man kunde ju tänka sig att några av normerna bjöd oss att undvika sådana slutledningar som kan kasta en skugga över Muhammed eller sådant som kan utnyttjas av Sverigedemokraterna?

Men sådana förändringar skulle skada det vetenskapliga normsystemets kärna, dess mål att åstadkomma så sanna beskrivningar av verkligheten och så objektiva politiskt-filosofiska och moraliska och estetiska omdömen som möjligt.

Så långt om värden på basnivån. På nästa nivå kommer valet av forskningsuppgift. Rimligen väljer vi problem som vi anser vara viktiga och det valet har ett inslag av värdering. På den tredje nivån kommer frågan om forskaren oombedd skall tala om för politikerna vad de bör göra. I klimatfrågan. I den ekonomiska politiken. Problemet blir akut på den tredje nivån men det uppstår redan på den andra. I valet av just detta forskningsområde och i redovisningen av just dessa resultat ligger en omärklig glidning över den heliga gränsen mellan vetenskap och politik.

Att tala om objektivitet framstår idag som gammaldags och auktoritärt. Har inte objektiviteten hamnat på soptippen tillsammans med positivismen? Svaret är ett bestämt nej. Objektivitet är inte samma sak som värdeneutralitet. Objektivitet åstadkoms genom att efterleva de normer som styr det kritiska samtalet och det samtalet behöver inte inskränkas till att handla om faktapåståenden. En fotbollsdomare må tycka vad han vill om Djurgården och AIK och vad de heter, vad vi kräver av honom är att han dömer efter reglerna. Reglerna är mänskliga skapelser och därmed baserade på värderingar men det leder inte till slutsatsen att domaren kan värdera det han ser på planen hur han vill.

Emellertid, det är lätt att säga tulipanaros, det är svårare att göra en. Hur skall man bära sig åt för att resonera objektivt i värdefrågor? När Rawls stora bok *A theory of justice* kom 1971 tog vi på Skytteanum (i varje fall jag) emot den med öppna armar. Rawls' idé var som bekant följande: välj en konstruktion där du får besluta om principer för rättvisa i ett samhälle utan att veta vilken plats i samhället du kommer att tilldelas.

Den konstruktionen har kritiserats men jag måste här lämna den diskussionen åt sidan. När det blir fråga om att bedöma om Rawls' böcker och debatten kring Rawls har bidragit till svensk statskunskap måste man observera att inte all idéhistoria eller idéanalys är normativ. Man blir inte normativ bara för att man skriver om normer. Idéhistorien blir normativ först när man kopplar den till politiska ställningstaganden vi har att göra idag. Jag har några gånger försökt men är medveten om risken för anakronismer. Jag är förvånad över att inte den anklagelsen har kommit

beträffande mitt sätt att utnyttja Locke i *Vilddjuret och vidundret*. Sånt gör väl inte en riktig historiker? Bara en överlöpare!

Min bok *Den uppenbara lösningen* är en kortversion av Rawls. Jag krävde i den boken bara att vi åtar oss ett samtal där argument råder. För att få igång samtalet krävs det en tes. Finns det någon tes som inte är knuten till en bestämd situation? Ja, jag hade en att föreslå. Nästa moment blev att pröva om tesen dög i den eller den bestämda situationen. Om inte fick man ersätta den med någonting bättre. Med Poppers terminologi handlade det om ”conjectures” och ”refutations”, man testar fördelningsprinciper genom att försöka falsifiera dem. Det är inte så att ett resonemang i den här formen är värdeneutralt men det tvingar fram argument i värdefrågorna och skapar därmed objektivitet.

VII

Så var det den ”kultur” Snow glömde. Vid mitten av 70-talet startade Leif Lewin det stora projektet *Politics as rational action* (PARA). Ett flertal av institutionens forskare inbjöds att delta och arbetets uppläggning var mönsterig. Var och en skulle skriva sin bok om något politikområde på det sätt han fann bäst, men vi samlades flitigt för att under Leifs kloka ledning diskutera projektet. Det kom att leda till en rad fina böcker, men jag är inte säker på att den grundläggande teoretiska ansatsen hade någon stor betydelse för den saken.

Den grundläggande ansatsen var spelteoretisk. Antag att vi har två aktörer och att var och en har två val (strategier). Strategi gånger strategi ger då fyra rutor av utfall och om vi matar varje ruta med ett nyttovärde för var och en av spelarna kan vi förutsäga utfallet. Vad skall vi dra för slutsats om det visar sig att utfallet inte blir det vi förutsåg? Tre möjligheter. Antingen har vi tvingat på aktörerna fel spel. Man behöver inte stuva om mycket bland nyttovärdena för att få ett helt annat spel. Den möjligheten pekar mot ett studium av formella och informella institutioner och har länge varit en central del av statskunskap. Studiet av institutioner nödvändiggör ofta historik. Den andra möjligheten är att aktörerna-politikerna faktiskt inte är rationella. Vad beror det på? Ett studium av det politiska beslutsfattandets villkor glider lätt in på psykologi och få av oss har väl någon utbildning inom det området. Men psykologin behöver inte vara så komplicerad. Tänk t.ex. på iakttagelsen att medlemmarna i väl sammanhållna och från omgivningen isolerade grupper slutar att kritisera varandra och i stället i

den allmänna mysigheten förstärker varandras vanföreställningar – en inte ovanlig orsak till att arbetet i kollegiala grupper spårar ur.

Den tredje möjligheten är att det är något fel på spelteorins modell för människors beslutsfattande. Hur skall vi kunna tvinga in ett engagemang för fred i Afghanistan eller oro över havsytans nivå om 100 år under begreppet ”nyttovärde”? Ett sådant försök leder till en cirkel: vi förklarar politikerns ställningstaganden med deras ställningstaganden. Detta dilemma leder över till studiet av verklighetsföreställningar och värderingar. Långt efter PARA-projektet, i *Forskningsanknytning genom disputation*, prövade jag idén om att göra skillnad mellan ”rationalitet” och ”förnuft”. Jag skall inte upprepa detta. Det jag vill peka på här är den empiriska forskningens behov av filosofi, en övertygelse som jag bar med mig över Domkyrkoplan.

Idén om homo economicus (en kusin till homo politicus) bygger på antagandet att aktörerna kan översätta värdet av olika varor och tjänster och annat i den övergripande valuta som kallas ”nytta”. Med hjälp av den valutan kan den enskilde aktören jämföra värdet av olika objekt på ett enhetligt och kvantitativt sätt och har därmed en måttstock när han vill byta med andra aktörer på marknaden. Det pris en vara får på marknaden är ytterst en funktion av de nyttokalkyler vi alla gör när vi köper och säljer varor och arbetsinsatser. Men inte helt och hållet så. När en av de goda borgarna i Aix-en-Provence omkring år 1900 köpte en tavla föreställande berget Sainte-Victoire föreställer jag mig att han gjorde det – medvetet eller omedvetet – på grund av tavlans estetiska värde, det nya formspråket och de utsökta färgerna. Efter ett antal år upptäckte många dessa värden och man kunde notera ett allt högre pris på Cézanne tavlor. Men inom just denna sektor av marknaden är det idag uppenbart att sambandet med människors ”nyttovärden”, deras upplevelsevärden, har brutits. Andy Warhol hycklar inte. Ett konstverk är det som marknaden accepterar som konstverk; ett konstverk skapas genom marknadsföring; ”good business is the best art”, säger han. Hans och många andras tavlor har inte ett marknadsvärde för att de har ett estetiskt värde utan de har ett marknadsvärde för att de har ett marknadsvärde. Denna sektor av marknaden har avhumaniserats. Nu är det inte längre bara en obeveklig gudomlig vilja eller orubbliga historiska eller naturvetenskapliga lagar eller skolastikens järnhårda logik utan också marknaden som vill tvinga humanisten att med kropp och själ – inte bara med kroppen utan också med själen – underkasta sig Nödvändigheten.

På senare tid har begreppet ”nytta” förädlats och fått namnet ”lycka”. Marknaden i en konkret mening finns inte längre med i bilden men när människors upplevelser och situationer mäts och jämförs i valutan ”lycka” dyker marknaden upp som tankeexperiment. Låt oss göra det experimentet. Mot slutet av sitt liv skrev Ludvig van Beethoven en rad stråkkvartetter som experterna sätter mycket högt. Vi har anledning att tro att Beethoven själv förstod att han hade skapat någonting märkligt. Samtidigt plågades Beethoven svårt av sin totala dövhet. Nu frågar vi Beethoven som för experimentets skull får stå upp ur sin grav i Wiener Zentralfriedhof: ”Om du, maestro, gör en lyckokalkyl, skulle du då vara beredd att säga att lyckan med skapandet av kvartetterna uppvägs olyckan med dövheten? Eller skulle du avstå från kvartetterna om du fick hörseln tillbaka?” Läsaren får själv föreslå Beethovens svar. Jag för min del låter honom svara: ”Trams! Tanken på en sådan köpslagan banaliserar både mitt skapande och min tragedi. Låt mig nu sova i fred och fortsätta att drömma om ’die ferne Geliebte’”. Mitt stöd för förslaget är att Beethoven liksom Erasmus var humanist. Homo economicus är ett bra, kanske nödvändigt, instrument i ekonomisk forskning och instrumentet homo politicus har en plats inom statsvetenskapen. Men trots att det handlar om beslut är inte modellen ett barn av den humanistiska vetenskapssynen. Homo politicus är inte namnet på en människa med glädje och lidande, med visioner och lojaliteter, utan namnet på en abstrakt rationalitet.

Apropos Beethoven har jag just läst några intressanta artiklar om ljud och toner. Jag har inga synpunkter på vad som står i artiklarna, det ligger utanför min kompetens, men de föranleder en reflektion. Någon gång i början på 60-talet frågade en vän som är statistiker om historia verkligen behövs. Frågan var ett nedslag av positivismen och utgjorde en del av tidsandan när jag skrev min uppsats *Dikt och vetande*. Det var vid den tiden som en rad humanistiska ämnen bytte namn enligt schemat *musikhistoria* – *musikvetenskap* (också vårt ämne fick ett finare namn, *statsvetenskap* i stället för *statskunskap*). Kanske hade det historiska perspektivet fått ta alltför stor plats, men jag var och är nu ännu mera övertygad om att ingången till studiet av fenomenet ”musik” inte kan starta från ljud och relationer mellan toner. Musik är ett kultursocialt fenomen och för studiet av sådana fenomen är historien nödvändig. De som bestämmer fenomenet ”musik” är tonsättaren, spelmannen och lyssnaren och deras förhållningssätt är formade av traditionen. Den uppmärksamme läsaren invänder nu: hur går det då med objektiviteten; tydligen är det vad människor tycker som bestämmer

fenomenet. Men nej. En tradition skapas av vad människor gör och säger och den förändras på samma sätt. Men en tradition är ett objektiva historiskt fenomen, inte någonting subjektivt. Det spelar ingen roll om jag gillar Beethovens kvartetter, deras plats i traditionen kan studeras med full vetenskaplig objektivitet. Det går att argumentera för att de förtjänar sin upphöjda plats men det går också att ifrågasätta det. Att jag ”tycker” kan inte vara en del av argumentet, att argumentera är motsatsen till att tycka. Däremot spelar traditionen en roll för mitt tyckande. Vad jag upplever när jag lyssnar på kvartetterna påverkas av mina tidigare musikaliska erfarenheter och dessa är formade inom ramen för traditionen. Ämnesnamnet ”musikhistoria” kanske inte var *helt* fel?

Vad jag här har sagt ger mig kanske anledning att vandra den väg tillbaka som jag gick för många år sedan, efter kanten på Riddartorget med Värmlands vackra nationshus till vänster och över Domkyrkoplan? Men ack, Historicum finns inte längre kvar på sin gamla plats och de källkritiska renlevnadsmännen är skingrade. Förresten är det uppförsbacke tillbaka och jag är ju gammal och trött. Och allt är egentligen bra som det är. Det har varit en förmån att få tillbringa en så stor del av livet bland kollegor och studenter på Skytteanum. Jag har aldrig – som Hessler – behövt be för mig själv.

VIII

Jag hade lite funderingar på en fortsättning på den *Den uppenbara lösningen*. Jag inbillade mig att den i sin enkelhet, ja just därför att grundidén var så enkel, var en bra bok. Den grundläggande idén är densamma som i *Vilddjuren och vidundret* som jag skrev nära trettio år senare. Eftersom jag kan höra kollegor invända mot den boken med orden ”jag tror inte på naturrätten”, så vill jag passa på att svara. En sista gång. Inte heller jag tror att den naturliga rätten är skapad av naturen på samma sätt som solen och stjärnorna. Den är skapad av människor och den är en skapelse som inte får gå förlorad. Vilket den gör om vi låter begrepp som ”rättighet” och ”rättvisa” ha ett innehåll efter vars och ens tycke och smak, dvs. om vi placerar dem i samma språkliga kategori som ”oj” och ”ack” och ”hurra”. Sådana ord är bra att ha men de duger inte i ett samtal. Om vi skall kunna samtala om ”rättvisa” och ”rättighet” måste vi finna en premiss som godtas av var och en som vill delta i samtalet på ett konstruktivt sätt. Det var av den anledningen jag föreslog att man

skulle läsa Lockes ord ”That law of nature, which is the law of reason” som ”Den naturliga lag som påbjuder goda skäl”.

En av våra doktorander hejdade mig i stenhuset trappa och sa att *Den uppenbara lösningen* representerar ”statsvetenskapens poesi”. Men jag kände att boken annars mottogs med tystnad. Kanske var det av skonsamhet gentemot en oförarglig författare till en obetydlig bok? Eller hade jag gett mig in i en alldeles hopplös genre? Nej, så var det nog ändå inte. Mina bokhyllor gör mig alltmera förtvivlad för jag minns mannen i Canettis Nobelprisroman *Förbländningen* som omkommer när böckerna till slut rasar över honom. Men när jag just nu kastar en blick på mina hyllor påminns jag om en rad fina skytteanska bidrag till den politiska filosofin. Att krossas under Hermansson med flera vore en död i skönhet.

Hur som helst, det blev ingen fortsättning och jag drog 1978 till Örebro som rektor vid den nybildade högskolan. Jag ångrade aldrig den förflyttningen. Det var ett intressant arbete att hjälpa till att få fyra tidigare självständiga, väsensskilda och mot varandra misstänksamma utbildningsenheter att smälta samman till en. Efter fem år som veckopendlare anmälde jag mig till posten som planeringschef på Universitets- och högskoleämbetet. Efter ytterligare fem år ville jag återvända till Uppsala och Riksdagen beslutade då om ett anslag som skulle göra det möjligt för mig att under de sista tio åren före pensioneringen utnyttja mina erfarenheter i forskning om högskolan. Den forskningen ledde till två böcker som gav mig anledning att fundera över vad ett universitet egentligen är. Teorier om högskolan borde, sa jag, utgå från filosofin om vetenskap.

Poppers vetenskapsfilosofi leder till två institutionella (fast inte alltid strikt i särhållna) arrangemang: *Kollegiet* där forskarna uppmuntrar varandra och i sökandet efter intressanta hypoteser låter fantasin spela utan respekt för fastslagna sanningar. *Disputationen* med dess strikta rollfördelning och med opponentens uppgift att sörja för falsifieringsförsöken (en roll många nutida opponenter inte tycks förstå). För min del fick Poppers filosofi en universitetspolitisk betydelse när universitetets rektor utsåg mig till medlem i ledningsgruppen för det fakultetsövergripande kvalitetsarbetet. Om man utser en enda grupp för detta måste man rimligen förutsätta att vi alla har någonting gemensamt.

Jag nämnde tesen om klyftan mellan de två + en kulturerna, den naturvetenskapliga, den ekonomiska och den humanistiska. Jag såg att det faktiskt fanns klyftor. Naturvetarna betraktade humanisterna som ett exotiskt och ibland underhållande inslag i bilden; det enda irriterande var att

dessa insisterade på att få ha ett universitetsbibliotek. Humanisterna höll sig undan – man vill ju inte gärna träffa folk som frågar om man verkligen behövs. En av mina käpphästar i kvalitetsgruppen blev att denna klyfta är ett problem (jämför uppgiften i Örebro). Varje universitetslärare borde, sa jag, på allvar intressera sig för något ämne långt utanför den egna sfären. Jag såg det som en av rektors viktiga uppgifter att få oss att inse att vi är alla delägare i ett stort intellektuellt äventyr och att det som förenar oss är normsystemet. Vi får inte vara så kollegiala att vi avstår från att lägga oss i när ett ämne i grannskapet håller på att försumpas. Normerna accepterar ingen hövlighetskorrup­tion. Rektor måste också motverka en ordning där alla med näbbar och klor och halvsanningar kämpar om att få så stor bit av kakan som möjligt. Klyftan kan inte fyllas igen men den kan överbryggas och bryggan heter vetenskapens filosofi – jag tillfogar för säkerhets skull en varning för överkonsumtion och filosofisk onykterhet.

Hur förhåller det sig med vårt ämne? Ja, klyftan är inte värre än att alla de tre kulturerna har kunnat samsas på ett fruktbart sätt och så bör det fortsätta. Jag ser dock en risk för det humanistiska perspektivet. Enligt min mening bör detta alltid finnas med som en orgelpunkt, dvs. som ”en lång, uthållen ton /över/ vilken de övriga stämmorna kan röra sig i stor harmonisk frihet.”